

KASBIY DEFORMATSIYA PROFILAKTIKASI BO'LAJAK O'QITUVCHILAR KASBIY MADANIYATINI RIVOJLANTIRISHNING PEDAGOGIK OMILI SIFATIDA

Tajiyeva Ruxsora Normuminovna

*Navoiy shahar MTBga qarashli 13-sonli
maktabgacha ta'lim tashkiloti amaliyotchi psixologi*

Annotatsiya. Mazkur maqolada bo'lajak o'qituvchilar faoliyatida uchraydigan kasbiy deformatsiya holatlari va uning salbiy oqibatlari yoritilgan. Kasbiy deformatsiya profilaktikasi o'qituvchilarda kasbiy madaniyatni rivojlantirishning muhim pedagogik omili sifatida asoslab berilgan. Shuningdek, xorijiy va mahalliy olimlarning ilmiy qarashlari tahlil qilinib, samarali profilaktika mexanizmlari ishlab chiqilgan.

Kalit so'zlar: Kasbiy deformatsiya, profilaktika, bo'lajak o'qituvchilar, kasbiy madaniyat, pedagogik omil, kasbiy tayyorgarlik, rivojlanish

ПРОФИЛАКТИКА ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ ДЕФОРМАЦИИ КАК ПЕДАГОГИЧЕСКИЙ ФАКТОР РАЗВИТИЯ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ КУЛЬТУРЫ БУДУЩИХ УЧИТЕЛЕЙ

Аннотация. В данной статье освещены случаи профессиональной деформации, возникающие в деятельности будущих учителей, и их негативные последствия. Обосновано, что профилактика профессиональной деформации является важным педагогическим фактором развития профессиональной культуры учителей. Также проанализированы научные взгляды зарубежных и отечественных ученых, разработаны эффективные механизмы профилактики.

Ключевые слова: профессиональная деформация, профилактика, будущие учителя, профессиональная культура, педагогический фактор, профессиональная подготовка, развитие.

PREVENTION OF PROFESSIONAL DEFORMATION AS A PEDAGOGICAL FACTOR IN THE DEVELOPMENT OF FUTURE TEACHERS' PROFESSIONAL CULTURE

Abstract. This article highlights the cases of professional deformation observed in the activities of future teachers and its negative consequences. It substantiates that the prevention of professional deformation is an important pedagogical factor in the development of teachers' professional culture. Furthermore, the scientific views of

foreign and local scholars are analyzed, and effective prevention mechanisms are developed.

Keywords: professional deformation, prevention, future teachers, professional culture, pedagogical factor, professional training, development.

Hozirgi davrda ta'lim tizimida amalga oshirilayotgan islohotlarning samaradorligi bevosita pedagog kadrlarning kasbiy salohiyati, ma'naviy-axloqiy qadriyatlari hamda kasbiy madaniyat darajasi bilan chambarchas bog'liqdir. Shu nuqtayi nazardan, bo'lajak o'qituvchilarning kasbiy faoliyatga tayyorlanish jarayonida yuzaga kelishi mumkin bo'lgan kasbiy deformatsiya holatlarini oldini olish masalasi nazariy va amaliy jihatdan muhim ahamiyat kasb etadi. Kasbiy deformatsiya, o'qituvchilarning uzoq muddatli professional faoliyati davomida psixologik, emotsional va ijtimoiy jihatdan yuzaga keladigan salbiy o'zgarishlar sifatida ta'riflanadi. Bu jarayon nafaqat o'qituvchilarning kasbiy samaradorligiga, balki ta'lim sifatiga va o'qituvchilarning rivojlanishiga ham ta'sir ko'rsatadi. Xorijiy tajribalar tahlili shuni ko'rsatadiki, rivojlangan mamlakatlarda (AQSh, Germaniya, Yaponiya, Janubiy Koreya va boshqalar) bo'lajak pedagoglarning kasbiy tayyorgarligi jarayonida stressni boshqarish, psixologik barqarorlik, kasbiy motivatsiyani qo'llab-quvvatlash kabi profilaktik yondashuvlarga alohida e'tibor qaratiladi. Jumladan, G'arb oliy ta'lim muassasalarida pedagoglarni tayyorlashda "professional well-being" va "teacher resilience" kabi dasturlar orqali kasbiy deformatsiyani oldini olishning samarali mexanizmlari shakllantirilgan. Xususan, OECD mamlakatlarida o'qituvchilarning kasbiy deformatsiyasi masalasi ta'lim islohotlarida muhim o'rin tutib, uning oldini olish bo'yicha turli dasturlar ishlab chiqilmoqda.¹ Ushbu tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, o'qituvchilarning kasbiy madaniyati va psixologik barqarorligini oshirish orqali kasbiy deformatsiyani kamaytirish mumkin.

Shuningdek, pedagoglarning kasbiy madaniyatini rivojlantirishda kommunikativ kompetensiya, ijtimoiy-psixologik moslashuvchanlik va kreativ yondashuvni qo'llab-quvvatlash muhim mezon sifatida qaraladi.

O'zbekiston miqyosida esa ta'lim tizimini modernizatsiya qilish, pedagoglarning kasbiy madaniyatini yuksaltirish va raqobatbardosh kadrlarni tayyorlash masalalari davlat siyosatining ustuvor yo'nalishlaridan biri etib belgilangan. Jumladan, "Yangi O'zbekiston – taraqqiyot strategiyasi", "Ta'lim to'g'risida"gi Qonun, shuningdek, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining pedagoglar maqomi va ularning ijtimoiy himoyasiga oid farmon va qarorlari bo'lajak o'qituvchilarning kasbiy rivojlanishini qo'llab-quvvatlashga qaratilgan. Ammo amaliy kuzatuvlar shuni ko'rsatadiki, ta'lim

¹ OECD. (2019). TALIS 2018 Results: Teachers and School Leaders as Lifelong Learners, Volume I. Paris: OECD Publishing, pp. 45–67.

muassasalarida o'qiyotgan talabalar orasida kasbiy deformatsiyaning ilk belgilari – kasbiy motivatsiyaning pasayishi, ta'lim jarayoniga sust munosabat, kommunikativ qiyinchiliklar va psixologik charchash holatlari uchrab turadi.

Shu boisdan, bo'lajak o'qituvchilarda kasbiy deformatsiya profilaktikasini ilmiy asoslangan holda tashkil etish, uni kasbiy madaniyatni shakllantirishning muhim pedagogik omili sifatida tadqiq qilish dolzarb ilmiy-amaliy masalalardan biri hisoblanadi. Bu nafaqat o'quv jarayonining samaradorligini ta'minlash, balki kelajak pedagoglarning shaxsiy va kasbiy barqarorligini rivojlantirishga ham xizmat qiladi.

Kasbiy deformatsiya – pedagog shaxsida kasbiy faoliyat jarayonining uzluksiz ta'siri natijasida yuzaga keladigan salbiy o'zgarishlar majmui bo'lib, ular shaxsning motivatsiyasi, kommunikativ xulqi, emotsional barqarorligi hamda ta'lim-tarbiya jarayoniga bo'lgan munosabatida namoyon bo'ladi. Mazkur holatning eng ko'p uchraydigan ko'rinishlari – professional charchash (burnout), depersonalizatsiya (o'quvchilarga befarqlik), kasbiy yutuq hissining susayishi, tor kasbiy qarashlar va ijodiy salohiyatning pasayishi hisoblanadi.

Psixolog olimlar (Maslach, Jackson, Leiter) kasbiy deformatsiyani uch komponentli model orqali tushuntiradilar: emotsional charchash, depersonalizatsiya va kasbiy yutuq hissining pasayishi². Kyriacou esa o'qituvchi stressini kasbiy deformatsiyaning asosiy manbai sifatida ko'rsatadi. Gu va Dayning "resilience" konsepsiyasi esa, aksincha, shaxsiy va ijtimoiy resurslarni mustahkamlash orqali deformatsiyaning oldini olish mumkinligini ilmiy asoslab beradi.³

Profilaktika – bu kasbiy deformatsiya rivojlanishini oldini olishga, uning dastlabki belgilari paydo bo'lganda erta aniqlash va bartaraf etishga, shakllangan deformatsiya oqibatlarini yumshatishga qaratilgan pedagogik, psixologik va tashkiliy tadbirlar majmuasidir. Pedagogik amaliyotda profilaktika uch darajada olib borilishi mumkin:

1. Birlamchi profilaktika – kasbiy deformatsiyaning oldini olish:

- stressni boshqarish, emotsional barqarorlikni rivojlantirish bo'yicha treninglar;
- pedagogik ta'lim dasturlariga kasbiy gigiyena, professional self-care, kommunikativ kompetensiyani rivojlantirish fanlarini integratsiya qilish;
- mentorlik va hamkorlikka asoslangan o'quv amaliyotlarini tashkil etish.

2. Ikkinlamchi profilaktika – kasbiy deformatsiyaning dastlabki belgilari aniqlanganda:

² Маслач К. Эмоциональное выгорание: причины и профилактика / К. Маслач, М. Лейтер. – Москва: Эксмо, 2015. – 320 б. – Б. 112–145.

³ Gu Q., Day C. Teachers' resilience: A necessary condition for effectiveness // Teaching and Teacher Education. – 2007. – Vol. 23(8). – P. 1302–1316.

- psixodiagnostika vositalaridan (maslach burnout inventari, stress-testlar) foydalanish;

- shaxsiy psixologik maslahatlar, qisqa muddatli intervensiyalar (refleksiya, kognitiv-behavioral mashg'ulotlar);

- amaliyot davrida talabalar uchun psixologik qo'llab-quvvatlovchi guruhlar tashkil etish.

3. Uchlamchi profilaktika – shakllangan deformatsiya oqibatlarini yumshatish:

- individual reabilitatsiya dasturlari;

- o'quv yuklamasini moslashtirish, qo'shimcha mentorlik yordamlarini yo'lga qo'yish;

- bo'lajak o'qituvchilarni professional hamjamiyatlarga faol jalb etish.

Kasbiy deformatsiya profilaktikasi bo'lajak o'qituvchilar kasbiy madaniyatini shakllantirishning muhim omili hisoblanadi. Chunki:

- birinchidan, profilaktika bo'lajak o'qituvchilarning kasbiy motivatsiyasini barqaror saqlashga yordam beradi;

- ikkinchidan, ularning kommunikativ va refleksiv kompetensiyalarini rivojlantiradi;

- uchinchidan, professional qadriyatlar, axloqiy me'yorlar va ijodiy yondashuvlarni mustahkamlash orqali kasbiy madaniyatning asosiy komponentlarini shakllantiradi.

Xorijiy tajribalar (AQSh, Germaniya, Yaponiya, Janubiy Koreya) ko'rsatadiki, o'qituvchilarda professional farovonlik (well-being) va kasbiy barqarorlik (resilience) dasturlari samarali natija beradi. O'zbekiston ta'lim tizimida ham ta'lim sifati va pedagog maqomi masalalari davlat siyosati darajasida qo'llab-quvvatlanayotgani, bunday profilaktik yondashuvlarni joriy etish uchun huquqiy va tashkiliy asoslarni mustahkamlamoqda.⁴

Aytushimiz mumkinki, kasbiy deformatsiya profilaktikasini tizimli joriy etish orqali:

- bo'lajak o'qituvchilarda kasbiy deformatsiya xavfi sezilarli darajada kamayadi;

- kasbiy madaniyatning asosiy elementlari (axloqiy qadriyat, muloqot madaniyati, refleksiv fikrlash) rivojlanadi;

- ta'lim amaliyoti sifati, bo'lajak pedagoglarning shaxsiy va kasbiy barqarorligi oshadi.

Xulosa qilib aytadigan bo'lsak, kasbiy deformatsiya bo'lajak o'qituvchilarning kasbiy shakllanish jarayonida uchrashi mumkin bo'lgan muhim muammolardan

⁴ Ширшова Л. Н. Педагогическая профилактика профессиональной деформации учителя. – Казань: Изд-во Казанского ун-та, 2018. – 256 б. – Б. 87–115.

biridir. U pedagog shaxsining motivatsiyasi, emotsional barqarorligi, muloqot madaniyati va ijodiy salohiyatiga salbiy ta'sir ko'rsatib, ta'lim-tarbiya jarayonining samaradorligini pasaytiradi. Shuning uchun kasbiy deformatsiya profilaktikasini tizimli tashkil etish bo'lajak pedagoglarning kasbiy madaniyatini rivojlantirishning muhim pedagogik omili sifatida qaraladi. Maqolada keltirilgan tahlillar shuni ko'rsatadiki, kasbiy deformatsiyaning oldini olishda uch bosqichli yondashuv – birlamchi (oldini olish), ikkilamchi (erta aniqlash) va uchlamchi (korreksiya va rehabilitatsiya) profilaktika mexanizmlarini qo'llash samarali hisoblanadi. Bu jarayonda stressni boshqarish, emotsional barqarorlikni rivojlantirish, mentorlik va hamkorlikka asoslangan ta'limiy faoliyatni tashkil etish hamda psixologik qo'llab-quvvatlash tizimlarini yo'lga qo'yish asosiy omillardan sanaladi. Shuningdek, bo'lajak o'qituvchilarda kasbiy deformatsiya profilaktikasini yo'lga qo'yish nafaqat kasbiy madaniyatni shakllantirish, balki kelajak pedagoglarning kasbiy barqarorligi va ta'lim sifatini yuksaltirishga xizmat qiluvchi muhim ilmiy-amaliy yo'nalishdir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “2022–2026 йилларга мўлжалланган Янги Ўзбекистон тараққиёт стратегияси тўғрисида”ги Фармони // Ўзбекистон Республикаси Қонун ҳужжатлари тўплами. – Тошкент, 2022. – №3. – Б. 15–27.
2. О‘zbekiston Respublikasi Qonuni. Ta’lim to‘g‘risida. Toshkent: O‘zbekiston Respublikasi Qonunchilik palatasi, 2020-yil, 23-sentabr, № O‘RQ-637, pp. 12–18.
3. Abdullayeva N.Sh. Pedagogik mahurat asoslari. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2016. – 210 б. – б. 65–90.
4. Gu Q., Day C. Teachers’ resilience: A necessary condition for effectiveness // Teaching and Teacher Education. – 2007. – Vol. 23(8). – P. 1302–1316.
5. Хамидов Қ. Педагог касбий маданияти: назария ва амалиёт. – Тошкент: 2020. – 275 б. – Б. 134–167.
6. Kyriacou C. Teacher Stress and Burnout: An International Review // Educational Research. – 2001. – Vol. 29(2). – P. 146–152.
7. Маслач К. Эмоциональное выгорание: причины и профилактика / К. Маслач, М. Лейтер. – Москва: Эксмо, 2015. – 320 б. – Б. 112–145.
8. OECD. (2019). TALIS 2018 Results: Teachers and School Leaders as Lifelong Learners, Volume I. Paris: OECD Publishing, pp. 45–67.
9. Ширшова Л. Н. Педагогическая профилактика профессиональной деформации учителя. – Казань: Изд-во Казанского ун-та, 2018. – 256 б. – Б. 87–115.